

คำบรรยายพิเศษ

ของ

ฯพณฯ พลเอก เปรม ติณสูลานนท์

ประธานองคมนตรีและรัฐบุรุษ

“สังคมศาสตร์กับชีวิตที่พอเพียง : ปัจจุบัน-อนาคต”

ณ หอประชุมสารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วันพุธ ที่ ๑๓ กันยายน ๒๕๔๓

นายกราชบัณฑิตยสถาน และผู้มีเกียรติทุกท่าน

ขอขอบคุณนายกราชบัณฑิตยสถาน ที่กรุณาเชิญให้มาพูด ผมรู้สึกเป็นเกียรติอย่างยิ่งที่มีโอกาสร่วมกิจกรรมกับท่านผู้ทรงคุณวุฒิทั้งหลายในวันนี้

เมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๔๑ ผมได้รับเชิญจากนายกราชบัณฑิตยสถานและหน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องให้ไปบรรยายเรื่องปรัชญาการพัฒนา : ทฤษฎีใหม่ตามแนวพระราชดำริ การจัดในครั้งนี้มีสาระและจุดมุ่งหมายเพื่อจะน้อมนำเอาพระราชดำริ เรื่องทฤษฎีใหม่ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ มาพิจารณากันอย่างลึกซึ้งในหลาย ๆ มิติ ทำให้ได้ประโยชน์แก่ผู้ร่วมสัมมนาในครั้งนั้นมาก ก่อให้เกิดการขยายแรงสั่นไหวในด้านกรอบความคิดเกี่ยวกับปรัชญาของคำว่า “การพัฒนา” และความมี “บูรณาการ” ในกระบวนการต่างๆ ของสังคมที่กำลังดำเนินอยู่ให้ เข้าใกล้รากฐานของปัญหาของชาติ และแหล่งปัญญาของประเทศ

วันนี้หัวข้อที่กำหนดให้ผมมาบรรยายคือเรื่อง **“สังคมศาสตร์กับชีวิตที่พอเพียง : ปัจจุบัน-อนาคต”** ผมเห็นว่าเรื่องที่เราจะพูดในวันนี้เป็นการก้าวเข้าสู่แก่นทางวิชาการด้านสังคมศาสตร์อย่างมีนัยสำคัญ มีบทนำในหนังสือ **“NEW THINKING FOR THE NEW MILLENNIUM”** เขียนโดย EDWARD DE BONO ที่มองขนานไปในแนวทางเดียวกับที่หัวข้อนี้กำหนด ในบทนำตอนหนึ่งของหนังสือนี้กล่าวว่า **“YOU CAN ANALYSE THE PAST BUT YOU NEED TO DESIGN THE FUTURE. THIS IS THE DIFFERENCE BETWEEN SUFFERING THE FUTURE AND ENJOYING IT...”** ผมจึงขอชื่นชมผู้เลือกหัวข้อบรรยายที่หวังจะมองไปให้ถึงอนาคตของสังคมศาสตร์

และขอตั้งความหวังว่าจะเห็นการเคลื่อนไหวในความคิดและปรัชญาของผู้ที่สนใจ
ทั้งหลายในสาขานี้ เพื่อสังคมที่มีคุณภาพของเราต่อไป

ถ้านายกราชบัณฑิตยสถานไม่รังเกียจ ผมใคร่ขอเดิมคำว่า “พอดี” เข้าไปอีก คำ
หนึ่ง ด้วยผมเห็นว่า ความพอดี กับความพอเพียง น่าจะพูดถึงไปพร้อม ๆ กัน และน่าจะ
ได้สาระและอรรถรสมากขึ้น

ท่านผู้มีเกียรติครับ

เมื่อครั้งที่ผมยังปฏิบัติราชการอยู่ในกองทัพ ผมได้มีโอกาสตามเสด็จพระราช
ดำเนินและสนองงานตามพระราชดำริหลายอย่าง ต่อมาเมื่อทำหน้าที่นายกรัฐมนตรี ก็ยัง
ได้ติดตามและรับพระราชดำรัสต่าง ๆ ไล่เกล้าฯ และนำไปปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ รวมทั้ง
ผมได้จัดตั้งหน่วยงาน สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานโครงการตาม
พระราชดำริ เป็นหน่วยงานใหม่ขึ้นในสำนักนายกรัฐมนตรี ประสพการณ์เหล่านี้ หากจะ
เล่าก็คงมากมายเหลือคณานับ เพราะแต่ละพระราชภารกิจก็ล้วนแล้วแต่มีที่มาที่ไป
มีความหมาย มีประโยชน์และมีหลักให้คิดอย่างลึกซึ้ง แต่ถ้าประมวลเอามาบรรยายโดย
ย่อแล้ว ผมคิดว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงเป็นแบบอย่างของผู้นำที่ตั้งอยู่บน
ความเพียร ความมีสติ ความพอดี และความพอเพียงอย่างต่อเนื่องมาโดยตลอด
พระราชจริยวัตรอันงดงามนี้เป็นแรงบันดาลใจให้ผมสำนึกตลอดเวลาว่า เราคนไทยช่วง
โชคดีเหลือเกินที่ได้เกิดมาในแผ่นดินของพระองค์ท่าน เพราะถ้าพูดถึงความเพียร ความ
มีสติ ความพอดี และความพอเพียงแล้วใคร ๆ ก็คงพูดได้แต่ถ้าให้ปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง
เป็นเวลานาน ๆ แล้ว ก็หาแบบอย่างที่เหมาะสมมาพิสูจน์ให้เห็นได้ยาก ผมเองพยายาม
อยู่ตลอดเวลาที่จะส่งเสริมสนับสนุน และผลักดันให้คนไทยทั้งมวลให้มีความเพียร มีสติ
และมีสำนึกแห่งความพอดี และความพอเพียงเช่นกัน ความสำนึกแห่งความพอดี และ
ความพอเพียงนี้เอง ที่เป็นมรรควิธีในการกำหนดกรอบคิด กรอบปฏิบัติในการดำเนิน
ชีวิตของเราในสังคม

ในทางพุทธคติ เราได้รับการสั่งสอนให้ทำจิตใจให้ว่าง ปล่อยวาง ไม่ยึดติดกับ
อารมณ์รัก โลภ โกรธ หลง ถ้าทำได้เช่นนั้นเราก็จะสงบและร่มเย็น ส่วนในทางปรัชญา
นั้น ชีวชีวิตที่มีสำนึกแห่งความพอดีและพอเพียง จะนำมาซึ่งความสุขตามอัตภาพ และ
จะช่วยให้เราพัฒนาตัวเองให้เข้าใจโลกความสงบได้ง่ายขึ้น เป็นมัชฌิมาปฏิปทาที่ทำให้การ
ดำเนินชีวิตไม่เร่งรัด หักโหม แต่ไม่เฉื่อยชา มีความเพียร มีสติ และมีปัญญา

ถ้าเช่นนั้น หากถามว่าแล้วทำไมมนุษย์ทั้งหลาย จึงไม่ได้มีสำนึกแห่งความพอดี และความพอเพียงเหมือนกันหมด คำตอบมีว่า ประการแรก จิตวิญญาณแห่งการรู้จักคิด มีสำนึกที่เป็นกระบวนการธรรมชาติเฉพาะของแต่ละคนไม่เท่ากัน เพราะกระบวนการเรียนรู้ที่เป็นเป้าหมายของมนุษย์แต่ละคนนั้น แตกต่างกัน การเลี้ยงดูและอบรมสั่งสอน ในวัยเด็กก็ดี สิ่งแวดล้อมระหว่างเจริญเติบโตและการสภาพชีวิตของมนุษย์คนนั้น ๆ ก็ดี ล้วนเป็นปัจจัยแทรกแซงความคิดและสติ ที่จะควบคุมพฤติกรรมให้ดำรงอยู่ในความพอดีและความพอเพียงแตกต่างกันได้ทั้งสิ้น

แต่สำหรับสังคม ซึ่งประกอบไปด้วยสมาชิกที่มาอยู่ร่วมกัน มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันในเชิงโครงสร้างนั้น ระบบของสังคมนั้นเองจะกำหนดความสำนึกแห่งความพอดีและพอเพียง การแทรกแซงเหล่านั้นมักจะเห็นได้จากระบบ การเมือง ระบบราชการ ระบบเศรษฐกิจ ระบบกฎหมาย ระบบการศึกษา ระบบวัฒนธรรมที่มีอยู่อย่างเข้มแข็งในสังคมนั้น เมื่อมนุษย์สัมผัสและเรียนรู้ระบบของสังคมนั้น มนุษย์จะซึมซับเอา ค่านิยมเล็ก ๆ บางอย่างของระบบนั้น ๆ มาโดยไม่รู้ตัว นั่นคือค่านิยมที่ว่าต้องแข่งขันเพื่อเป็นผู้ชนะ

ท่านผู้มีเกียรติครับ

ค่านิยมเหล่านี้เป็นเหมือนเชื้อโรคที่กัดกร่อนสำนึกแห่งความพอดีและความพอเพียง ที่มนุษย์และสังคมมีอยู่อย่างร้ายกาจ ค่านิยมนี้มีกระจายไปในทั่วทุกส่วนของโครงสร้างสังคม ที่พอจะยกตัวอย่างให้เห็นได้ง่าย ได้แก่

ค่านิยมของข้าราชการ ที่นิยมการประจบสอพลอ นิยมการเป็นเจ้าคนนายคน นิยมการใช้พวกพ้อง นิยมการใช้อำนาจ นิยมการได้มาซึ่งเงินและสิ่งของในทางที่ไม่ชอบ

ค่านิยมของนักธุรกิจ ที่นิยมการมีหน้ามีตา นิยมสะสมทรัพย์สินสมบัติ นิยมการประสบความสำเร็จโดยการตีสินบน นิยมความสะดวกสบาย

ค่านิยมของพระภิกษุ ที่นิยมความสวยงามและอสังการของวัตถุ นิยมในยศลาภที่จะทำให้ผู้คนนับถือ นิยมในสิ่งที่มีใช้กิจของสงฆ์

ปัจจุบันค่านิยมเหล่านี้ยังฝังรากลึกและแพร่กระจายอยู่มาก องค์ความรู้และวิชาการดูจะเป็นเรื่องของโลกอีกใบหนึ่งที่อยู่นคนละด้านกัน บางครั้งเราอาจมองว่า

ค่านิยมเช่นนี้เป็นค่านิยมตะวันตกบ้างเป็นค่านิยมสังคมอุตสาหกรรมบ้าง แต่อันที่จริงค่านิยมเหล่านี้ได้มีหลายส่วนที่เกิดขึ้น และฝังรากลึกอยู่ในประวัติศาสตร์ของเรามานานแล้ว วิถีชีวิตของคนจำนวนไม่น้อยถูกค่านิยมที่สร้างความไม่พอดีและไม่พอเพียงเป็นตัวกำหนดขึ้นโดยไม่รู้ตัวหรือรู้ตัวแต่ไม่ทราบจะขัดขึ้นอย่างไร ผู้ที่ดำเนินชีวิตแบบสมถะ ผืนค่านิยมเหล่านี้ ถูกมองในฐานะคนไม่สำเร็จในชีวิตบ้าง ในฐานะคนโง่ไม่มีปัญญาบ้าง ในฐานะคนไม่มีรสนิยมบ้าง

ท่านผู้มีเกียรติครับ

ผมพูดอยู่เสมอว่า ปัญหาความยากจนเป็นปัญหาใหญ่ที่สุด ยากที่สุด และจำเป็นเร่งด่วนที่สุด ผมเชื่อมั่นเสมอว่า ถ้าเราแก้ปัญหาคความยากจนได้ เราจะแก้ปัญหาคอื่นได้ทั้งหมด อย่างไรก็ตามก็ดีเป็นไปได้ที่ทุกคนจะมั่งมีร่ำรวย แต่ผมเห็นว่าถ้าเรามีค่านิยม มีสำนึกแห่งความพอดีและความพอเพียงเป็นที่ตั้งแล้วความอยากมีอยากได้ก็จะลดลง ความรู้สึกว่ายากจนจะลดทอนหายไปได้มาก ต่อจากนั้นเมื่อสานต่อด้วยความเพียรและมีสติแล้ว การต่อสู้เอาชนะความยากจนก็เป็นเรื่องที่เป็นไปได้ เคยมีนักปราชญ์ตะวันตกท่านหนึ่งกล่าวไว้อย่างทำท้าทายว่า “IS IT POSSIBLE THAT ONE DAY DOMINANCE BY AGGRESSION WILL BE REPLACED BY DOMINANCE BY WISDOM” ผมเห็นว่าเป็นไปได้ถ้าเราเอาชนะความยากจน ด้วยการใช้อยู่สติและความเพียรเพื่อความพอดีและความพอเพียง แทนการแย่งชิงกอบโกยอย่างไม่รู้จักพอ ไม่เห็นใจคนยากจนไม่เข้าใจความยากจน

จุดที่ผมอยากจะหยิบยกมานำเสนอเป็นพิเศษ ในการบรรยายครั้งนี้ก็คือ บัณฑิตผู้มีความรู้สูง นักศึกษาผู้มีการศึกษามากก็ยังมีแนวโน้มที่จะไม่ดำเนินชีวิตในอนาคตอย่างพอดีและพอเพียง และเริ่มเห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างการมีการศึกษาดี กับการค้นพบตนเองคุณจะมีส่วนเกี่ยวข้องกันน้อยมาก ดังนั้น ถ้าศิลปะแห่งการถ่ายทอดให้วิชาความรู้ในระบบของเรายังเป็นไปในทำนองนี้ ศาสตร์ทางสังคมเหล่านี้ก็จะนำเราไปสู่ความพอดีและความพอเพียงไม่ได้ แต่จะทำให้กลายเป็นผู้เห็นแต่ความสำคัญของตนมากขึ้น จึงจำเป็นที่จะต้องให้ทุกคนเรียนรู้กระบวนการเรียนรู้ที่มีบูรณาการ ให้ผู้เรียนมีปัญญาเป็นอาวุธในการต่อสู้กับสิ่งที่ใกล้ตัวที่สุด คือ สู้กับกิเลสในใจของตนเอง

เรามักพูดถึงและเรียกร้องหาการศึกษาศีลธรรม การอบรมจริยธรรม ให้แก่นักเรียน นักศึกษา แต่การมีความรู้ศีลธรรมและจริยธรรม อาจจะมีผลที่พึงประสงค์น้อยกว่าที่ควรจะเป็น ถ้าหากศาสตร์แห่งวิชาต่างๆ ที่ถ่ายทอดไม่ได้วางอยู่บนเป้าหมายที่จะทำให้ผู้เรียนได้ค้นพบตัวเอง แต่เป็นเพียงให้รู้ว่า ศีลธรรมคืออะไร จริยธรรมคืออะไร เหมือนกับท่องจำได้แต่ไม่ได้ทำ และถ้าเป็นเช่นนั้น ค่านิยมที่ไม่เหมาะสมก็จะครอบงำพฤติกรรมของบุคคลที่เป็นผลผลิตของการศึกษาต่อไป คือ ยังคงมุ่งแข่งขัน ไม่ได้มุ่งแบ่งปันกัน

ถ้าการศึกษาเศรษฐศาสตร์ยังมุ่งเน้นที่การจัดสรร ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดด้วยวิธีที่ยุติธรรมมาแบ่งปัน การเรียนรู้วิธีกั๊กมื วิธีระดมเครดิตก็เป็นสิ่งที่ย่อมได้รับการยกย่องอย่างกว้างขวาง ถ้าการศึกษากฎหมายยังมุ่งเน้นแค่ให้รู้ว่า กฎหมายแต่ละฉบับมีสาระว่าอย่างไรเท่านั้น ก็จะรู้แต่ว่าจะอะไรผิดกฎหมายหรือไม่ แต่ไม่รู้ว่าควรหรือไม่ ถ้าการศึกษารัฐศาสตร์ยังเป็นเรื่องทฤษฎีการปกครองและการเมืองของรัฐเป็นหลัก ก็จะไม่ได้นึกถึงเรื่องที่จะเกิดขึ้นโดยไม่ต้องใช้อำนาจ เช่น การอยู่ร่วมกันของชุมชน ถ้าการศึกษาศาสนาหรือการเรียนรู้ภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์เป็นการเรียนให้รู้ว่าอะไรอยู่ที่ไหน หรือใครทำอะไร ที่ไหน เมื่อไร อย่างไร และทำไมจึงทำอย่างนั้น ทั้งหมดนี้ถ้าไม่ทำให้ผู้เรียนค้นพบตัวเองแล้วก็จะทำให้ผู้ที่กำลังศึกษาศาสตร์นั้นๆ ขาดทักษะการเชื่อมโยงแนวคิดพื้นฐานสำคัญในการมองเห็นตนเองในภาพรวม และในขณะเดียวกันก็จะมองไม่เห็นสังคมของเขาในภาพรวมเช่นกัน กลายเป็นผู้มองสังคมอย่างแยกส่วนและขาดมิติ

การค้นหาดนเองนี้ฟังดูแล้วเป็นเรื่องนามธรรม และเป็นเรื่องที่ไม่ใหม่ในแนวคิดเชิงพุทธและปรัชญาตะวันออก เพราะมีมานานับพันๆ ปีแล้ว แต่กระบวนการในการสร้างศาสตร์แห่งวิชาการต่างๆ อย่างเป็นทางการด้วยระบบแบบตะวันตกที่ดูจะให้ความสนใจเรื่องนี้น้อย เพราะแยกเรื่องวิชาปรัชญาออกไปเป็นตัวแขนงเฉพาะ และแยกเรื่องการค้นพบตัวเองออกไป แยกการจัดการกิเลสตัวเองก็เป็นอีกแขนงในการศึกษา ผมมีความเห็นว่าการมองสังคมศาสตร์กับชีวิตที่พอเพียงในอนาคต สมควรต้องกล้าคิด กล้าเปลี่ยน กล้าออกแบบในวิธี วิเคราะห์ วิธีเรียบเรียง และเป้าหมายของการศึกษาสังคมศาสตร์ สิ่งที่ผมเสนอนี้อาจน่าตกใจ แต่ถ้าเรามองย้อนกลับไปในอดีตจนถึงปัจจุบันแล้ว จะเห็นว่าเป็นสิ่งที่ทำทลาย เป็นสิ่งที่น่าจะลอง เคยมีผู้กล่าวเอาไว้ว่า

“DESIGN IS AT BEST A RISKY PROCESS, BUT WITHOUT DESIGN, THERE IS NO PROGRESS”

ดังนั้น ถ้าเรายังคิดติดกรอบเดิมๆ เราจะมองปัญหาไม่ครบขบปัญหาไม่แตก ดังนั้น การส่งเสริมให้สังคมศาสตร์ซึ่งผลิตนักคิดมาทำงานให้สังคม ก็ต้องเป็นศาสตร์ที่ทำให้นักคิดเหล่านั้นมองสังคมเป็นองค์รวมได้โดยไม่แยกส่วน

ความรู้แบบสหสาขาวิชา จึงมีแนวโน้มที่จะเพิ่มความสำคัญขึ้นเรื่อยๆ ในอนาคต ความรู้นี้จะมาจากการสร้างสาขาวิชาขึ้นใหม่ในระบบการศึกษา และก็จะเกิดขึ้นได้จากการสร้างกระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิต ที่ช่วยให้สมาชิกในสังคมสามารถค้นพบตัวเองจากประสบการณ์ ถ้าเป็นเช่นนั้น บุคคลก็จะรู้ว่าคุณค่าและพอเพียงของตนเองอยู่ที่ไหน หน้าที่อันต้องรับผิดชอบต่อตนเองคืออะไร ต่อสังคมคืออะไร การคุกคามวิถีการดำเนินชีวิตจากค่านิยมที่ไม่เหมาะสมก็จะลดลงและหมดไป จากประสบการณ์ที่ผมได้มาจากการออกไปปฏิบัติหน้าที่ในชนบท ปรากฏว่าชาวบ้านที่อยู่นอกระบบการศึกษา ค้นพบตัวเองได้เร็วและลึกซึ้งกว่าข้าราชการที่ไปสั่งสอนไปปกครอง หรือไปแนะนำเสียด้วยซ้ำไป เพราะเขามีพื้นฐานการดำเนินชีวิตที่สมถะเรียบง่ายกว่า มีการใช้ชีวิตที่อยู่ร่วมกับองค์ประกอบสังคมของเขาที่รอบด้านกว่า คือเขาได้สัมผัสกับบริบทของชีวิตและสังคมของเขา ทั้งด้านเศรษฐศาสตร์ ด้านกฎหมาย ด้านสิ่งแวดล้อม ด้านวัฒนธรรม ด้านศาสนา ด้านการเมือง สิ่งเหล่านี้สามารถเกิดขึ้นได้ครบใน ๑ สัปดาห์ แต่ในการใช้ชีวิตของคนเมืองหรือคนที่ไปข้าราชการจะพบเรื่องที่ครบถ้วนเหล่านี้น้อยกว่า เพราะระบบขององค์กรและระเบียบของชีวิตเมืองครอบงำอยู่

ในประการสุดท้ายที่ผมอยากจะกล่าวถึง ซึ่งมีความสำคัญที่สุดก็คือการมีสำนึกในชีวิตของแต่ละบุคคลว่าตนเองมีหน้าที่ต้องตอบแทน นั่นคือ การตอบแทนบุญคุณของแผ่นดินที่ทำให้แต่ละคนได้เกิด ได้เติบโต ได้มีและใช้ชีวิต สำนึกว่าเราเกิดมาต้องตอบแทนบุญคุณของแผ่นดินนี้ เป็นเรื่องที่ไม่แยกชั้นวรรณะ ไม่ว่ายากดีมีจนก็ล้วนแต่มีหน้าที่ต่อแผ่นดินทั้งนั้น เพียงแต่จะในบทบาทหน้าที่อย่างไร สำนึกเหล่านี้อาจไม่ใช่ศาสตร์ แต่ที่แน่ๆ คือ เป็นเรื่องของสังคม สังคมศาสตร์ในทุกแขนงจึงน่าจะมีบทบาทและบทลงท้ายที่ทำให้ผู้เรียนผู้ศึกษา เกิดสำนึกที่จะทดแทนบุญคุณแผ่นดินควบคู่ไปกับการเกิดปัญญาในการมองสังคมเกิดการกระตุ้นจิตวิญญาณแห่งการเป็นพลเมืองดีที่อยากคิดและอยากทำเพื่อแผ่นดิน ควบคู่ไปกับการเกิดองค์ความรู้ในการศึกษา

ท่านผู้มีเกียรติครับ

โดยสรุปผมขอเสนอว่าปัจจัย ๒ อย่าง ที่มีความสำคัญต่อการประยุกต์ เรื่องชีวิตที่พอดีและพอเพียงเข้ามาในเรื่องสังคมศาสตร์ในอนาคตก็คือ

ประการแรก การศึกษาค้นคว้าและถ่ายทอดทางสังคมศาสตร์ ควรมีลักษณะที่มุ่งต่อสภาพวิถีชีวิตและวิถีคิดของมนุษย์จะได้พัฒนาเปลี่ยนจากการแข่งขันมาเป็นแบ่งปันกัน ข้อนี้ต้องใช้เวลา แต่ทำได้ ถ้าครู อาจารย์ นักวิชาการ พากันประพุดติตนเป็นแบบอย่าง และรู้จักยกย่องกันเองในเรื่องที่ควรอย่างต่อเนื่อง ผมเคยได้ยินเรื่องครูผู้สอนนักเรียน บอกกับนักเรียนในเวลาที่ตัวเองก็ทำอะไรโดยไม่ถูกต้องว่า “ขอให้พวกเธอทำอย่างที่คุณสอน แต่อย่าทำอย่างที่คุณทำ” ครูอย่างนี้เป็นเพียง ผู้มีอาชีพครูมิใช่ครูอาชีพ

ประการที่สอง คือ ความรู้ทางสหสาขาวิชาในด้านสังคมศาสตร์ เป็นเสมือนเครื่องมือให้ผู้เรียนรู้ใช้ค้นหามิติของตัวเองและสังคมได้มาก จึงเป็นองค์ความรู้ที่น่าจะได้รับการพิจารณาพัฒนาและสหสาขานี้ก็ต้องรวมไปถึงภาคฝึกฝนทางปฏิบัติด้วย ผู้เรียนจะได้มีโอกาสค้นพบตัวอย่างในชีวิตได้หลากหลายและน่าจะช่วยให้ค้นพบตัวเองได้ในที่สุด และถ้าค้นพบตัวเองแล้วก็จะค้นพบความพอดี ความพอเพียง ค้นพบชีวิตที่พอดีและพอเพียงด้วย

ขอยุติการบรรยายแต่เพียงแค่นี้

ขอขอบคุณนายกราชบัณฑิตยสถานอีกครั้งหนึ่ง

